

ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅ ԱՇԽԱՐՀԱԲԱՐԻ ԶԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ՈՒ ՏԱՐԱԾՄԱՆ ՀԱՐՑԵՐԸ Հ. ԱՃԱՌՅԱՆԻ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

Գիտական իր գործունեության ընթացքում Հրաչյա Աճառյանը անդրադարձել ու համակողմանի քննության է ենթարկել հայոց լեզվի ուսումնասիրության ամենատարբեր ոլորտներ՝ հայ լեզվաբանության մեջ հիմք դնելով մի շարք գիտաձյուղերի՝ բառարանագրություն, բարբառագիտություն, լեզվի տեսություն և վերջապես հայոց լեզվի պատմություն: Որպես հայոց լեզվի պատմության հիմնադիր՝ Հրաչյա Աճառյանը կատարել է հայոց լեզվի պատմության տարբեր փուլերի շրջանաբաժանումը և այդ փուլերին գիտական ձգգրիտ անվանումներ է տվել, որը, ի համեմատություն իրենից առաջ կատարված շրջանաբաժանումների, ըստ էության առավել ձգգրիտ է արտացոլում լեզվի զարգացման իրական վիճակը: Ինչպես նշում է Գ. Զահուկյանը, նախկինում հայոց լեզվի զարգացման փուլերը առանձնացվել են հայ գրականության պատմության փուլերին համապատասխան, ապա լեզվի պատմության փուլերը դիտարկվել են իբրև գրաբարի աղավաղման հաջորդական փուլեր՝ ոսկեդարյան, արծաթի, պղնձի, երկաթի և այլն¹, կամ առանձնացվել են աշխարհաբարի հետքեր որոնելով (Ա. Այտընյան) և այլն: Այսպես, Աճառյանը առանձնացնում է հնդեվրոպական նախահայրենիքից հեռանալու լեզվական վիճակը որպես «նախահայերեն», որի ժամանակագրական սահմանները

իստակ չեն², ապա Հայաստանում հաստատվելու շրջանի հայոց լեզուն՝ ազդեցություն կրած տեղական և շրջակա ժողովուրդների լեզուներից, որը տվյալ փուլում իր մեջ էր ձուլում այդ լեզուները³: Հաջորդ փուլը Աճառյանն անվանում է «վիպասանական հայերեն»՝ «հանուն այն երգիչների կամ վիպասանների, որոնք (հատկապես Գողթն գավառից) շրջում էին Հայաստանի այլևայլ կողմերը և ժողովրդի մեջ երգում փանդիոի վրա այն վիպական երգերը, որ իրենք էին հնարում դյուցազների, քաջ թագավորների և նշանավոր հերոսների վրա»⁴: Գրերի գյուտից մինչև 460 թվականը գործածված լեզուն Աճառյանն անվանում է «մեսրոպյան հայերեն»⁵, որը հիմնականում նույնն էր վիպասանական հայերենի հետ, իսկ 461 թվականից մինչև XI դարի հայերենը՝ «հետին կամ հետմեսրոպյան հայերեն»: Ընդ որում, թեև Աճառյանը նշում է, որ հետմեսրոպյան հայերենն ունի զանազան շրջաններ, բայց դրանց ժամանակագրությունն ու առանձնահատկությունները չի առանձնացնում: XI դարը Աճառյանը սահմանում է որպես բարբառների առաջացման սկիզբ և միջին հայերենի զարգացման շրջան⁶: Թեև միջին հայերենի և աշխարհաբարի միջև իստակ

1 Գ. Զահուկյան, Հայոց լեզվի զարգացման փուլերը, Ե., հ. 2, 1964, էջ 12:

2 Տես Հ. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, Ե., հ. 1, 1940, էջ 105:

3 Տես Նույն տեղում, էջ 203-204:

4 Տես Հ. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, Ե., հ. 2, 1951, էջ 65:

5 Տես նույն տեղում, էջ 77:

6 Տես նույն տեղում, էջ 377:

սահման կամ որոշակի թվական չի նշում, բայց աշխարհաբարի հնագույն նմուշը համարում է 1358 թվականի Բջնիի արձանագրությունը՝ հետևելով Այտընյանին¹: Չնայած Աճառյանը նշում է աշխարհաբարի առաջին նմուշը, այնուամենայնիվ որոշակիորեն ներկայացնում է նաև բարդությունն այդ հարցում, քանի որ անգամ «Հայտնի չէ, թե առաջին անգամ երբ գրվեց աշխարհաբարը, իսկապես, կարելի էլ չէ հին դարերի համար որոշել այդ բանը, որովհետև երկու լեզուներն այնպես են նման միմյանց, որ գրեթե խտրություն չկա, զանազան հեղինակների մոտ պատահած ինչ-ինչ հասարակ բացատրությունները ունանք համարում են աշխարհաբար իրավացի կամ անիրավ կերպով»²:

Ուշագրավ է այն հանգամանքը, որ մինչև հայոց լեզվի զարգացման աշխարհաբարյան փուլի առաջացման ու զարգացման ընթացքը նկարագրելը Աճառյանը անդրադառնում է տերմինների խնդրին. «...պետք է ասել *աշխարհաբա՞ն*, թե՞ *աշխարհաբար* (ինչպես և *գրաբա՞ն*, թե՞ *գրաբար*), այսինքն՝ այս բառը կազմված է *բառ* բառով, թե՞ *-աբար* մասնիկով³: Խորամուլս չլինելով տերմինների երկու տարբերակների ձգձգության մասին եղած վեճերին՝ ամփոփելով նշում է. «...հաղթահարեց այն կարծիքը, թե երկրորդ ձևն է ուղիղ, որին հետևում է այժմ գրողների ամենամեծ ու լավագույն մասը⁴»: Ըստ նրա՝ հիմնական ապացույցը *ռամկոթեն* բառն է՝ կազմված *օրեն* մասնիկով, ապա նաև՝ *աշխարհօրեն* բառը՝ գործածված Շնորհալու կողմից Ս. Պարսամի վկայաբանության հիշա-

տակարանում. «Ըստ Ասորոց (բնագրի) շաղփաղփի և ծամածուռ, անյարմար և աշխարհօրէն բանիցն գոյր»⁵: Ըստ Աճառյանի՝ ժամանակագրական առումով մյուս հիշատակարանը, որը կրում է աշխարհաբարի կնիքը, Ամիրդովլաթ Ամասիացու «Անգիտաց անպետը»-ն է՝ գրված 1478 թվականին. «այստեղ ավելի լավ է զգում մարդ աշխարհաբարի շունչը»⁶: Թեև Աճառյանը նշում է «ինչպես որ միջին հայերենի սահմանը որոշելու համար կարելի չէ դնել մի որևէ վճռական կետ, նույնպես նաև միջին հայերենի և աշխարհաբարի համար»⁷, այնուամենայնիվ բերում է *կու* մասնիկը՝ որպես միջին հայերենի բացարձակ որոշիչ նշան, իսկ հայցականի *զ* նախդիրի բացակայությունը դիտում է որպես աշխարհաբարը միջին հայերենից բաժանելու չափանիշ⁸: Բայց այս կետում Աճառյանը նկատում է երկու անպատեհություն, նախ՝ կան բարբառներ, որ հայցականի *զ* նախդիրը շարունակում են գործածել (Մուշի, Սիրիայի, Լեհաստանի և այլն), կամ՝ որոշ բարբառներ, որ ժամանակի ընթացքում կորցրել են կամ դրսևորում են անմիօրինակություն գործածելու հարցում (Տիգրանակերտ, Պոլիս և այլն): Եվ ապա՝ հեղինակների գրաբարագիտության արդյունքում կարող էր տեքստերում հանդիպել *զ* նախդիրը, ինչի հետևանքով հայցականի *զ* նախդիրի գործածության ձգձգիտ ժամանակը որոշելը դժվարանում է:

Աճառյանը գտնում է, որ աշխարհաբարի տիրապետության շրջանը 19-րդ դարն է և այս շրջանի աշխարհաբարի նմուշներին բնորոշ երկու առանձնահատկություն է առանձնացնում. «1. Գրաբարի առատ խառնուրդ. 2. Տեղական բարբառների կնիքը: Այնպես որ կարելի է ասել, թե ամեն մի գա-

1 Տե՛ս Հ. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, Ե., հ. 2, 1951, էջ 441:

2 Հ. Աճառյան, Պատմություն հայոց նոր գրականության, պր. Ա, Վաղարշապատ, 1906, էջ 11-12:

3 Նույն տեղում, էջ 440:

4 Նույն տեղում, էջ 440:

5 Նույն տեղում, էջ 440

6 Նույն տեղում, էջ 442:

7 Նույն տեղում, էջ 441:

8 Նույն տեղում, էջ 443:

վառ ունի իր տեղական առանձին աշխարհաբարը, որ գրողի գիտության համեմատ մոտենում կամ հեռանում է գրաբարից»¹: Այստեղ աշխարհաբար ասելիս Աճառյանը թերևս նկատի է ունեցել առանձին գավառների ժողովրդախոսակցական լեզվի տարբերակները, որոնք գավառից գավառ տարբեր բարբառային կնիքով են հանդես գալիս. 16-18-րդ դարի նմուշներում նա առանձնացնում է մերթ երևանի բարբառի, մերթ Պոլսի բարբառի ու թուրքերենի բառապաշարի խառնուրդներով տեքստեր. իր խոսքերով՝ «գրաբարը միացած Պոլսի ռամկականի հետ՝ թուրքերեն բառերով խառն»²:

Այս շրջանի գրական տեքստերի լեզվի մասին կարևոր դիտարկումներ է անում, ինչպես, օրինակ՝ գրության մեջ իրարից բաժանված չեն *մը, նէ, կոր, կը, պէս, է*, որոնք կցվում են բուն բառին³ և այլն: Այսպես, 19-րդ դարում աշխարհաբարը հասկանալի դարձնելու երեք ուղի է առանձնացնում. «...նախ՝ հրաժարվել գրաբար քերականությունից և ընդունել աշխարհաբարի քերականությունը. երկրորդ՝ օտար (ընդհանրապես թուրքերեն) բառերի տեղ դնել նրանց համապատասխան հայերենը. երրորդ՝ խուսափել տեղական բարբառային ձևերից»⁴: Աճառյանն առաջին կետից բխեցնում է մի հարց. «Ո՞ր բարբառը ընդունել հիմք», և հաջորդիվ Պոլսի բարբառի աշխարհաբարի հիմք դառնալու և նրա քերականությունը որպես գրական լեզվի հիմք ընդունելու փաստը միանշանակ է ընդունում ու բացատրում. «Եթե այդ հարցը դրված լիներ մի այնպիսի ժամանակ, երբ հայ ժողովուրդը ամեն տեղ մամուլ, դպրոց և գրականություն ունեցած լիներ, իսկապես լուծումը շատ դժվար

պիտի լիներ և տեղի տար մեծամեծ վեճերի և տարաձայնությանց»⁵: Բայց նա, մամուլի և տպագրության վայրերի եզակի լինելու օրինակով (Վենետիկ, Պոլիս, Զմյուռնիա, Հնդկաստան) և Հռոմի ու Ամստերդամի փակված տպարանները վկայակոչելով, Վենետիկի և Վիեննայի Մխիթարյան հայրերի՝ պոլսական ծագման օրինակով և Պոլսի՝ գերակա ու կենտրոնական դիրք գրավելու փաստով, վերջնականորեն ցույց է տալիս, որ Պոլսի բարբառը պիտի հաղթանակեր առանց որևէ պատճառաբանության, թեկուզ միայն տեղի և հանգամանքների բերմամբ, և ապա արձանագրում. «Պոլսի բարբառի դիրքը՝ իբրև հիմք գրական լեզվի քերականության, վճռված էր»⁶: Պոլսի բարբառի՝ գրական լեզվի հիմք դառնալու հանգամանքների մասին նույնն է փաստում նաև բանասեր Գ. Օզանյանը. «...Կ.Պոլսոյ բարբառը, որ թէեւ կիլիկեանին մաքրութիւնը չունենալով՝ շատ գռեհիկ, աղաւաղուած և թրքացած էր, սակայն Նոր Աշխարհիկ լեզու ըլլալու հանգամանքներն ունէր: Եւ որովհետեւ Կ. Պոլիսը կեդրոն դարձած էր, եւ հոն մտաւորական շարժում մը կար, ուստի բաղդն այնպէս բերաւ, որ գրականանար անոր բարբառը, որ թէեւ սոսկալի կերպով անձանաչելի դարձած, այսու հանդերձ կը մնար մաքուր ու կոկիկ, իր էութեանը մէջ»⁷:

Անհրաժեշտ է ընդգծել, սակայն, որ 20-րդ դարի կեսերից կասկածի տակ է դրվել Պոլսի բարբառի՝ գրական արևմտահայերենի հիմք լինելու հանգամանքը: Այդ տեսակետը պնդողները սուր քննադատության են ենթարկել Աճառյանին ու նրա փաստարկներն այդ մասին: Այսպես, Տ. Շահբազյանը նշում է, որ Աճառյանը, «մեծ էրուդիցիայի ու փաստերի մեծ պաշարի տեր լինե-

1 Հ. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, Ե., հ. 2, 1951, էջ 445:

2 Նույն տեղում, էջ 457:

3 Տեն նույն տեղում, էջ 463:

4 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 470:

5 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 470:

6 Նույն տեղում, էջ 470-471:

7 Գ. Օզանեան, Պատմութիւն հայ լեզուի և բանահիւտութեան, Մարգարան, 1913, էջ 118:

լով հանդերձ, հին դրույթները պաշտպանելու մեծ վարպետ էր՝ մարդկանց շլացնելու յուրահատուկ ներհուն իրոնիայով»¹։ Անդրադառնալով արևմտահայերենի ձևավորմանը՝ հեղինակը այն համոզմունքն է հայտնում, թե այն առաջացել է ժողովրդի զարգացմանը համընթաց միջին հայերենի և գրաբարի փոխներգործման հետևանքով. «Այդ լեզուն, սնվելով ու աճելով բարբառների ու գրաբարի ընդերքում որպես նոր որակ, տարբեր է ինչպես գրաբարից, նույնպես էլ ամեն մի բարբառից, ուրեմն երևույթի ռեալ վերլուծումը չի արդարացնում Պոլսո բարբառը արևմտահայ աշխարհաբար լեզվի հիմք համարելու տեսակետը»²։ Շահբազյանը փորձում է բացահայտել Աճառյանի ու նրա հետևորդների տեսակետի հիմքերը և պատճառաբանել ու հիմնավորել այդ տեսակետի սխալ լինելը. «Ըստ երևույթին մեր լեզվաբաններից շատերը արևմտահայ աշխարհաբար լեզվի հաղթանակի ապահովման գործում Պոլսո հայության՝ 19-րդ դարի կատարած պատմական ու պատկառելի մեծ դերը ստեղծագործության տեղ են ընդունում և այդ պատճառով էլ Պոլսո բարբառն են համարում արևմտահայերենի հիմքը՝ հավասարության նշան դնելով ստեղծագործողի և արդեն գոյություն ունեցող երևույթի համար պայքարողի միջև»³։

Փաստորեն, աշխարհաբարի ծագման ու կազմավորման կենտրոնը Պոլիսն էր աշխարհագրական և քաղաքական պայմանների բերումով. Հայոց պատրիարքարանն ու ազգային կարևոր հիմնարկությունները այստեղ էին, տպագրական կենտրոն էր, մեծաթիվ ազդեցիկ գաղութ կար այստեղ, ի լրումն այս ամենի՝ գավառների այն ուսումնասեր անձինք, որոնք ուզում

էին գրականությամբ զբաղվել, իրենց գավառներում մամուլ չունենալու պատճառով ստիպված էին բնականաբար Պոլիս կամ Զմյուռնիա հաստատվել և հետևաբար մայրենի բարբառը թողնելով՝ մշակել պոլսականը։ Բացի այդ, 18-րդ դարում Վենետիկի Սբ Դավարն արդեն դառնում էր նոր գրական հայերենի մշակման կենտրոն. այստեղ գլխավորապես արևմտահայ բարբառների ներկայացուցիչներ էին՝ կապված Պոլսի ու Անատոլիայի և հիմնականում Հայաստանի արևմտյան շրջանների հայության հետ, հետևաբար Վենետիկում մշակվող նոր գրական լեզուն արևմտահայ երանգ պիտի ստանար։

Աշխարհաբարը հասկանալի դարձնելու Աճառյանի առաջարկած մյուս սկզբունքը, ինչպես արդեն նշել ենք, օտար բառերի դիմաց համապատասխան հայերենը դնելն էր, որի համար կար երեք ուղի. կա՛մ գրաբարից վերցնել համապատասխան բառը, կա՛մ գավառական բարբառների միջից ընտրել համապատասխան ձևը և կա՛մ կազմել ու հնարել նոր հայերեն տարբերակ։ Ըստ էության, Աճառյանը այս դրույթներում հիմնականում հետևում է Այտընյանին և հիմնավորելով նրա ասածները՝ շարունակում նրան։ Սա լրացուցիչ հավաստիության և գիտական բարեխիղճ վերաբերմունքի մասին է վկայում, ինչը ևս մեկ անգամ փաստում է Աճառյանի զգուշավոր ու հոգածու վերաբերմունքը ուսումնասիրվող նյութի նկատմամբ։ Այսպես, անդրադառնալով փոխառություններին՝ Այտընյանը նշում է. «Նախնեաց ատենները, երբ դեռ լեզուն իւր սահմանին մէջն էր, օտարութեանց չափն էր՝ Չափավորութիւն. Ուր որ վերջին ժամանակներուս չափն եղած է՝ Անչափություն... Նոր ժամանակներուս հայերէնն աւելի օտար բառ կը համրէ իւր մէջը՝ քան բնիկ. եւ ազգին աւելի ծանօթ է օտար լեզու՝ քան իւր ազ-

1 S. Շահբազյան, Արևմտահայ աշխարհաբարի առաջացումը, Ե., 1963, էջ 189:

2 Նույն տեղում, էջ 190:

3 Նույն տեղում, էջ 194:

գայինը»¹: Ահա Աճառյանն էլ փաստում է, որ հենց պոլսահայ բարբառում փոխառությունների չափազանցությունն էր պատճառը, որ ավելի խստորեն էին դուրս մղում, պայքարում օտար բաների դեմ, ավելին, նա իրավացիորեն ընդգծում է, որ «եթե պոլսահայ բարբառը բավական չափավոր եղած լիներ իր փոխառությանց մեջ, երևույթը աչք չափտի ծակեր, և թերևս այդպես էլ մնար»²: Սակայն ինչպես յուրաքանչյուր ծայրահեղություն, այնպես էլ թուրքերեն բառերի գերակայությունը պոլսահայ բարբառում ծնեց ավելի մեծ ծայրահեղություն՝ բացարձակ մերժողական դիրքորոշում օտար տարրերի, բառերի նկատմամբ: Որպես հետևանք այս ծայրահեղ օտարամերժ վերաբերմունքի՝ ծայր առավ հնարավորինս շատ օտար բառերի թարգմանելն ու սովորելը՝ մի կողմից, և բառակերտությունը՝ մյուս կողմից: Այնուամենայնիվ, Աճառյանը հստակորեն ներկայացնում է այնպիսի դեպքեր, երբ թուրքերենից հայերենին անցած մասնիկները ևս դուրս են մղվում լեզվից, ինչպես, օր.՝ հարցականի *մի* մասնիկը (կերա՞ր մի, տեսա՞ր մի=թրք. *Yedin mi, gördün mi*), գերադրական ածականի *է՛ն* մասնիկը (է՛ն մեծ=թրք. *e'n böyük*): Դուրս մղված մասնիկներից է նաև շարունակականի *կոր* մասնիկը, որը Պոլսի բարբառին էր առանձնահատուկ, բայց որպես թուրքական մասնիկ շուտով դադարում է գործածվել³: Այս օտարաբան կառույցները մերժելու հետ մեկտեղ, սակայն, որոշ հայերեն մասնիկներ ևս դուրս մղվեցին, ինչպես, օր.՝ «ստորադասականի *նէ* մասնիկը (ուտեմ նէ՝ «եթե ուտեմ»)՝ սխալմամբ կարծելով, թե այդ

էլ է թուրքերեն»⁴: Մյուս հայերեն քերականական ձևը, որը ևս, թուրքերեն համարվելով, գրական լեզվից դուրս է մղվում, ստացական հոգնակի ձևն է. այս ձևի մասին խոսելիս ևս Աճառյանը գիտական ճշգրտությունը պահպանելու համար հղում է կատարում Այտընյանին և ըստ այնմ է բացատրում իրողությունը. «Վերանորոգիչները այս ձևերն էլ սխալմամբ թուրքերեն համարեցին, որովհետև ձայներն *սիս*=թրք. *Seslerimiz* պատահաբար կրում էին նման վերջավորություն... Այս «կեղծեօք» նմանությունից խաբվելով՝ լեզվի նորոգիչները այդ ձևերը թուրքերեն համարեցին և գրական լեզվից դուրս վտարեցին»⁵:

Այսպիսով՝ կարելի է պնդել, որ Աճառյանը արևմտահայ աշխարհաբարի կազմավորման ու կանոնավորման սկզբնական ընթացքը նկարագրելիս, սեփական ուսումնասիրություններից ու եզրահանգումներից զատ (որոնք, գիտական նորամուծություններ լինելով, անգերազանցելի աղբյուր են դարձել հետագա հայագետների աշխատությունների համար, հիմնական են ծառայել հայոց լեզվի պատմության ուսումնասիրման յուրաքանչյուր փորձի ճանապարհին), հիմնվում է աշխարհաբարի քերականությունն առաջինը համակողմանիորեն քննած մեծանուն գիտնական Ա. Այտընյանի դրույթների վրա: Բացի այդ, այս փուլը քննելիս Աճառյանն առավելապես անդրադառնում է բառապաշարին, դրա մշակման ուղիներին ու կանոնավորման ընթացքին ու առանձնահատկություններին (և ոչ քերականական իրողություններին):*

Հետաքրքիր է այն փաստը, որ մերժողական այս վերաբերմունքը տարածվում էր ոչ միայն թուրքերեն, այլ նաև եվրոպական բառերի նկատմամբ ևս. «Հայտնի է ամենքին արևմտահայ

1 Ա. Այտընյան, Քննական քերականության աշխարհաբար կամ արդի հայերեն լեզուի, Վիեննա, 1866, էջ 231-232:

2 Հ. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, Ե., հ. 2, 1951, էջ 473:

3 Տե՛ս նույն տեղում, 471-472:

4 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 472:

5 Նույն տեղում, էջ 473:

գրողների այն սկզբունքը, որով ամեն մի եվրոպական բառ, ինչ էլ ուզում է լինի, վտարվում է հայերենից. այսպես նույն իսկ «իօդ, խլոր, էվոլուցիա, սոցիալիզմ» և նման միջազգային բառերը վտարված են արևմտահայ լեզվից, և նրանց տեղ հնարված են «մանիշ, կանչոն, բարեշրջութիւն, ընկերվարութիւն»¹: 18-րդ դարի վերջից սկիզբ առած և 19-րդ դարում բուռն ընթացք ստացած լեզուն մաքրելու այս սկզբունքը տարածելու, լեզուն հասարակությանը հասկանալի դարձնելու գործուն միջոցներից էր թուրքերեն բառերը հայերեն համապատասխան բառերի կողքին (կամ փակագծերի մեջ) որպես բացատրություն դնելը. «Այս ձևով գրողները ռամիկ թուրքախոս ժողովուրդին հայերեն էին սովորեցնում»²: Շատ հեղինակներ թուրքերեն բառերը գործածում են նաև պարզապես հայերեն բառից անմիջապես հետո կամ, ինչպես երևում է նաև Աճառյանի բերած օրինակներից, կապում են իրար *«կամ»* շաղկապով (*պապինէշ* կամ *մէթէրիզ*, *վրանի* կամ *չալորի* և այլն):

Այսպիսով՝ կարող ենք հաստատապես պնդել, որ նոր գրական լեզվի մշակումը, բառապաշարի կանոնավորումը 18-րդ դարի վերջին, 19-րդ դարի առաջին կեսին կատարվում էին համատարած կերպով, բայց և այնպես այդ ամենը կատարվում էր անկազմակերպ ձևով, տարերայնորեն՝ առանց միօրինականացման որոշակի կանոնների ու ընդհանուր օրինաչափությունների, առանց միասնական մոտեցումների:

Որպես աշխարհաբարի կանոնարկման և այն հասկանալի դարձնելու գործուն միջոց՝ Աճառյանը առանձնացնում է նաև տեղական բարբառային ձևերից զերծ մնալու, դրանք գրական ձևերով փոխարինելու կարևոր սկզբունքը: Նա

միանգամայն պատճառաբանված է համարում նոր գրական լեզվի բառապաշարի հարստացումը Պոլսի բարբառի բառաձևերի հիմքի վրա նախ այն պատճառով, որ քերականության հիմքում Պոլսի բարբառն էր, ապա նաև այն, որ ի համեմատություն այլ բարբառների (Ջեյթունի, Վանի, Ագուլիսի ևն)՝ «Պոլսի բարբառը իր ծայնաբանական դրությամբ բավականին վաղնջական երևույթ ունի կամ, սովորական լեզվով խոսելով, «մաքուր» է»³: Ըստ էության, Պոլսի բարբառը առավել հասկանալի ու մատչելի էր մյուս բարբառակիրների համար և միջին տեղ էր գրավում մյուս բարբառների և գրական լեզվի միջև: Աճառյանը փաստում է, որ Պոլսի բարբառը չի դրսևորում բառերի առանձնապես մեծ ձևափոխություններ կամ արտասանական փոփոխություններ՝ ի տարբերություն, օրինակ, Ջեյթունի, Մարաղայի, Վանի, Ղարաբաղի բարբառների, ինչն էլ այն դարձնում է ավելի հասկանալի: Այս կետում, սակայն, Աճառյանը չի բացարձակացնում Պոլսի բարբառի՝ ձևափոխությունից զերծ լինելը և, դրսևորելով գիտական անկողմնակալություն, մատնանշում նաև այնպիսի դեպքեր, երբ բառերի ձևափոխությունները ակնհայտ մեծ են, օրինակ՝ *սկանջ>անկաձ, անծրև>արզև, դժգոհիլ>ձուշգուհալ, անդամալույծ>անդալուծ*: Այս ամենով հանդերձ՝ Աճառյանը բարեբախտություն է համարում Պոլսի բարբառի՝ գրական լեզվի հիմք ընտրվելու փաստը. «Որքա՞ն դժվար պիտի լիներ հին հայերենի ուսումը կամ նույնիսկ իրար հասկանալը, եթե Վանի կամ Ագուլիսի նման մի բարբառ ընդունված լիներ իբրև հիմք նոր գրականի, և քերականությունը փոխելուց հետո նաև բառարանը կամ ուղղագրությունը փոխված լիներ»⁴: Համեմատելով Պոլսի բար-

1 Տե՛ս Ն. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, Ե., հ. 2, 1951, էջ 473:

2 Նույն տեղում, էջ 475:

3 Նույն տեղում, էջ 475:

4 Նույն տեղում, էջ 476:

բառի «մաքրությունը» այլ բարբառների հետ՝ Հր. Աճառյանը հակադրվում է նաև Մ. Աբեղյանին այն կետում, որ Երևանի բարբառն է մոտիկ գրաբարին ու ավելի մաքուր է: Հայտնի է, որ Աբեղյանն ասում էր, որ «Հին գրական լեզուի հիմք կազմող ուստանիկ բարբառի սերունդն է, ամենայն հաւանականութեամբ, արդի Արարատեան հարուստ բարբառը. Հին Երեւանի, Քանաքեռ, Վաղարշապատ, Օշական, Փարպի, Աշտարակ, Կողն և այլ գիւղերի բարբառը, որ և հիմք է դարձել մեր նոր գրական լեզուի համար և իր հնչիւններով ու բառերի անաղարտ պահպանումով շատ ատելի մօտ է գրաբարին, քան որեւէ ուրիշ բարբառ, ինչպէս, օրինակ, ունի գրաբարի պէս՝ հարսանիք և ոչ հարսնիք, խարսնիս, հրսանիք, և այլն, ինչպէս ուրիշ բարբառների մէջ»¹: Եվ ահա այս պնդումն է հերքում Աճառյանը՝ գտնելով, որ Պոլսի բարբառը շատ կետերում ավելի «մաքուր» է, քան Երևանի բարբառը, որը գիտունները համարում են «ամենամաքուրը». «Երևանի բարբառով՝ ասում ենք «քիր, լիս, հաղ, հաղալ, էթալ, պտի», իսկ Պոլսի ռամիկ բարբառով «քուր, լուս, խաղ, խաղալ, էրթալ, պիտի», որոնք ավելի մոտիկ և կամ մինչև անգամ նույնն են գրաբարի հետ: Չմոռանանք հատկապես էական բայի Գ դեմքի անախորժ «ա»-ն, որի դեմ Պոլիսն ունի մաքուր «է»²:

Փաստորեն, լեզուն բարբառային բառերից մաքրելու համար այդ ժամանակի գրողները դիմեցին գրաբարի բառազանձին և ձևափոխված բարբառային տարրերը փոխարինեցին գրաբարյան ձևերով: Որպես բացառություն լեզվանորոգության այս տարբերակին՝ Աճառյանը բերում է մի քանի պատճառ՝ կա՛մ գրողների հնասիրու-

թյունը, կա՛մ Պոլսից տարբեր և գրաբարին ավելի հարազատ ձևեր ունեցող գավառների ազդեցությունը, կա՛մ էլ օտար բառերը գրաբարով փոխարինելը դարձել էր նախադեպ ձևափոխված ու բարբառային ձևերը փոխարինելու համար և կա՛մ էլ այս բոլոր պատճառները միաժամանակ: Այնուամենայնիվ, եթե լեզվի նորոգության այս ընթացքը ու կերպը Այտընյանի կարծիքով «խական յետաշրջութիւն մըն է», ըստ Աճառյանի՝ մեր պարագայում այն մեծ բարեբախտություն է, քանի որ՝

1. մեր զանազան բարբառները գոնե գրականության մեջ ի մի ձուլվեցին, և հայության երկու մեծ հատվածները միայն մի գրական լեզու ունեցան.

2. ժամանակակից հայը չկտրվեց անցյալից, և Ե դարից սկսած մինչև այսօր հայերեն բառերը գրական լեզվի մեջ անփոփոխ պահեցին իրենց պատկերը³:

Անդրադառնալով լեզվի նորոգության, օտարաբանություններից ու գավառաբարբառներից լեզուն մաքրելու գործընթացը սկսողին ու ժամանակաշրջանին՝ Աճառյանը չնայած հղում է կատարում Այտընյանի այն խոսքերին, թե «ովն ու երբը բնականապես ընդհանրոյ վրայ կիյնա, և չի կրնար իրեն որոշեալ հեղինակ կամ որոշ ժամանակ մը ցուցիլ»⁴, այնուամենայնիվ, բերում է մաքուր աշխարհաբարով գրված առաջին աշխատությունների մի քանի օրինակ՝ հերքելով այն կարծիքը, թե լեզվի մաքրության վրա առաջին ուշադրություն դարձնողը Զմյուռնիայում 1839 թվականին տպագրված «Շտեմարան պիտանի գիտելեաց» պարբերականն էր: Նա բերում է 1687 թ. Վենետիկում տպված «Պարզաբանութիւն»-ը որպես բավականին մաքուր աշխարհաբարով

1 Մ. Աբեղյան, Հայոց Հին գրակ. Պատմ. Գիրք Ա, I, Պէյրոթ, 1955, էջ 90:

2 Հ. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, Ե., հ. 2, 1951, էջ 475:

3 Նույն տեղում, էջ 476:

4 Ա. Այտընյան, Քննական քերականութիւն աշխարհաբար կամ արդի հայերեն լեզուի, Վիեննա, 1866, էջ 249:

գրված աշխատության օրինակ, ապա՝ 1791 թ. Վենետիկում տպված Ղ. Ինձիձյանի «Տեսութիւն համառօտ հին և նոր աշխարհագրութեան», Եղիա Թովմաճանյանի «Դպրութիւն նամակաց» (1805, Վեն), Հ. Օղուլլուլյանի «Նիւթ բժշկական» (1806, Վեն), Մ. Բժշկյանի «Պատմութիւն Պոնտոսի» (1879 Վեն) և այլ աշխատություններ։ Չնայած Աճառյանը թվարկում է մաքուր աշխարհաբարով գրված աշխատություններ, այնուամենայնիվ սրանց կողքին գրվում էին թուրքերենախառն ու բարբառային բառերով խեղդված գրքեր, հետևաբար լեզուն մաքրելու միտումը կատարվում էր առանց որևէ նորմավորման և միասնականացման, մինչդեռ 19-րդ դարի կեսերին արդեն պատկերը զգալիորեն փոխվում է։

Այսպիսով՝ վերոհիշյալ ուղիներով գրական նոր լեզուն աստիճանաբար մաքրվում ու կանոնավորվում է, և լեզվի ձևավորման փուլին հաջորդում է այն տարածելու ու ժողովրդականացնելու փուլը։ Ահա այս մասին Շահբազյանն ասում է. «Լեզուն, որակապես կատարելագործվելով հանդերձ, դպրոցների, մամուլի ու թատրոնի միջոցով ոչ միայն մասսայականացավ ու հանրայնացավ, ...այլև «Մայրենի լեզուն ու մայրենի բարբառը» «Ախորժ ու ընտանի» դարձան ամեն մի հայի հոգու համար և ընդգրկեցին ամբողջ թրքախոս հայկական շրջանները...»¹։ Որպես լեզվի տարածման գործուն միջոցներ՝ Աճառյանն առանձնացնում է դպրոցը, լրագրությունը, թատրոնը, երգերն ու վեպերը և անդրադառնում սրանցից յուրաքանչյուրին առանձին-առանձին։ Որպես ազգային դպրոցի հիմնադրի՝ Աճառյանը հստակորեն նշում է Շնորհք ամիրայի անունը։ Վերջինս իր սեփական միջոցներով 1790 թ. Պոլսում հիմնում է առաջին հայկական

վարժարանները և ի լրումն՝ «մի դպրոց էլ աղջկանց համար», որոնց թիվը մեկ դար անց գերազանցում էր 53-ը։ Հետևաբար դպրոցաշինության գործընթացը և նույն այս դպրոցներում ազգային արժեքների ու հատկապես նոր զարգացող լեզվի տարածումն ու մաքրումը լայն ընթացք են ստանում։ Ազգային դպրոցների ավելացմանը զուգընթաց՝ լրագրությունը ևս ավելի գործուն ընթացք է ստանում հատկապես Պոլսում և Զմյուռնիայում։ Զմյուռնիայի «Արշալոյս Արարատեանը», Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության կողմից հրատարակվող «Բազմավեպը», Պոլսի պատրիարքարանի պաշտոնաթերթ «Մասիսը» (նախկինում՝ «Սուրհանդակ», ապա՝ «Հայաստան») և մյուս հայկական թերթերը փորձում են մաքրել և տարածել նոր գրական լեզուն։ Այս առումով Աճառյանը հատկապես ընդգծում ու առանձնացնում է «Մասիս» պարբերականի դերը գիտական, գրական և այլ ոլորտների վերաբերյալ հայերեն բազմաթիվ նորակերտ բառերի ստեղծման գործում, ինչպես նաև դարձվածքների կազմման ու տարածման հարցում։ Եվ որպես այս պարբերականի ունեցած դերի հստակ ու ըստ արժանվույն գնահատական՝ Աճառյանը մատնանշում է. «և եթե այսօր հայերս ունինք քիչ թե շատ մշակված լեզու, կանոնավոր գիտական ու պաշտոնական լեզու, ապա այդ բանում զգալի դեր է խաղացել «Մասիսը»²։ Այս գնահատականը թերևս չափազանցություն չէ, բայց այսպիսի դեր կարող ենք վերագրել նաև «Բազմավեպին», «Հանդես ամսօրեային», քանի որ հենց այս պարբերականներն էին նպաստում և իրականացնում նոր գրական լեզվի կայացումը որպես ազգային հաղորդակցման նոր ձև, և նրանց էջերում էին ստեղծվում, մշակվում ու գործա-

1 Տ. Շահբազյան, Արևմտահայ աշխարհաբարի առաջացումը, Ե., 1963, էջ 179։

2 Տե՛ս Հ. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, Ե., հ. 2, 1951, էջ 494։

ծության լայն ոլորտներ ստանալով՝ տարածվում զանազան բառեր, ոճեր, քերականական կառույցներ և այլն:

Անդրադառնալով լեզվի տարածման գործում թատրոնի դերին՝ Աճառյանը փաստում է, որ սկզբնական շրջանում թատրոն ասվածի շրջանակները բավականին նեղ էին, և ներկայացումները տեղի էին ունենում սահմանափակ հանրության համար, բայց թատրոնի դերակատարությունը ևս մեծանում է արդեն 1858 թվականից սկսած, երբ Պոլսում հիմնվում է առաջին հայկական կանոնավոր թատրոնը: Փաստորեն, այնուհետ «թատրոնը դարձավ հայ աշխարհաբար գրական լեզվի տարածման գլխավոր միջոցներից մեկը, հատկապես մեծ քաղաքներում»¹:

Ուշագրավ են նաև երգի ունեցած դերը նոր գրական լեզվի տարածման գործում և Աճառյանի վերաբերմունքը դրան: Նա նշում է, որի տարբերություն նախորդ շրջանների, երբ հայերի երգերը հիմնականում եկեղեցական գրաբար շարականներ ու տաղեր էին կամ էլ թուրքերեն աշուղական երգեր, 19-րդ դարի կեսից դրանք արդեն գրական աշխարհաբարով ազգային երգեր էին: Բնականաբար, այս երգերի միջոցով ևս լեզուն հղկվում ու, ամենակարևորը, դառնում էր հայության լայն զանգվածների կողմից գործածելի: Վերջապես Աճառյանը փաստում է. «Դպրոցի և աշակերտության միջոցով ազգային երգը մտավ տուն և հայ ընտանիքների սիրելի զբոսանքը դարձավ... Ամեն աշակերտ ուներ իր ծոցի երգարանը: Երգում էին թե՛ արևմտյան և թե՛ արևելյան գրական բարբառով երգեր...»²: Ակնհայտ է, որ ազգային երգը աշխարհաբարով էր, և այս ճանապարհով ևս այն մտնում էր ընդհանուր գործածության ոլորտ: Անդրադառնալով վեպին՝

Աճառյանը փաստում է, որ ժողովրդի շրջանում վեպը գերադասելի էր կրոնական, բանաստեղծական ժանրերի համեմատությամբ՝ նրանցում գերակշռող արկածների, դավադրությունների, գողությունների, սպանության և նմանատիպ թեմատիկայի առկայության պատճառով: Հենց այս էր դրդիչ ուժը, որ այս շրջանում թարգմանական գործը լայն տարածում գտավ, և թարգմանվում էին ֆրանսիական սովորական վեպերը: Արդյունքը եղավ այն, որ «ժողովուրդը կարդաց, լսեց այդ վեպերը անհուն հետաքրքրությամբ. ընթերցանությունը պահանջ դարձավ, և այդ ընթերցասիրության արդյունքը եղավ աշխարհաբար գրական հայերենի համատարած ուսումը»:

Այսպիսով՝ Աճառյանը բացահայտում է արևմտահայերենի ձևավորման ու զարգացման օրինաչափությունները և ցույց է տալիս նրա մաքրման, կանոնավորման ու տարածման ուղիները՝ իր արտահայտած կարծիքներով հիմք դառնալով հետագա ուսումնասիրությունների համար:

Հոդվածի ներկայացման տարեթիվը՝
18.03.2015

1 Տե՛ս Ն. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, Ե., հ. 2, 1951, էջ 495:

2 Նույն տեղում, էջ 495:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Աբեղյան Մ., Հայոց հին գրականության պատմություն, Գիրք Ա, I, Պէյրոս, 1955:
2. Աճառյան Հ., Հայոց լեզվի պատմություն, Ե., հ. 1, 1940:
3. Աճառյան Հ., Պատմություն հայոց նոր գրականության, պր. Ա, Վաղարշապատ, 1906:
4. Աճառյան Հ., Հայոց լեզվի պատմություն, Ե., հ. 2, 1951:
5. Այտընյան Ա., Քննական քերականություն աշխարհաբար կամ արդի հայերէն լեզուի, Վիեննա, 1866:
6. Շահրաբյան Տ., Արևմտահայ աշխարհաբարի առաջացումը, Ե., 1963:
7. Զահուկյան Գ., Հայոց լեզվի զարգացման փուլերը, հ. 2, Ե., 1964:
8. Օզանեան Գ., Պատմություն հայ լեզուի և բանահյուսության, Մարզուան, 1913:

ВОПРОСЫ ФОРМИРОВАНИЯ И РАСПРОСТРАНЕНИЯ ЗАПАДНОГОАРМЯНСКОГО АШХАРАБАРА В РАБОТАХ АЧАРЯНА.

МАЙРАНУШ ШАУМЯН

Ереванский государственный университет, филологический факультет, аспирант

В данной статье рассматривается период формирования западногоармянского ашхарабара и его становление как полноправной ступени развития в истории армянского языка на основе работ Ачаряна. В статье подчеркивается не только исторические и культурные предпосылки при выборе константинопольского диалекта как краеугольного камня при формировании нового официального языка, но прежде всего именно внутрилингвистические особенности данного диалекта как наиболее отчетливо передающих мироощущение народа, в виду сохранившихся в нем наиболее древних языковых средств, описывается систематизация нового литературного армянского языка и следующую за ней адаптацию и распространение среди широких масс.

Дата представления статьи: 18.03.2015

ISSUES OF FORMATION AND DISSEMINATION OF WESTERN ARMENIAN ASHKHARABARH IN ACHARYAN STUDIES.

MAYRANUSH SHAHUMYAN

Yerevan State University, Faculty of Philology, Ph.D student

This article studies the period of the formation of Western Armenian Ashkharabar and its becoming as a competent stage in the history of the Armenian language based on Acharyan studies. The article emphasizes not only the historical and cultural background when selecting Constantinople dialect as a cornerstone in the formation of a new official language, but most of all it linguistic features of the dialect as the most clearly transmit the worldview of the people, since it preserved the most ancient language means ;, article also describes the systematization of the new literary Armenian language and its following adaptation and dissemination among the masses.

Article submission date:18.03.2015